

ПРОБЛЕМИ ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ: ФРАЗЕОЛОГІЗАЦІЯ

Реферат. Стаття продовжує цикл публікацій автора, присвячений проблемам фразеологічної термінології. Терміносистема фразеології складається з чотирьох термінологічних мікросистем «фразеологія як наука», «кваліфікаційні ознаки фразеологічних одиниць», «класифікаційні параметри фразеологічних одиниць» (або «фразеокласифікація») та «фразеографія». Кожна мікросистема поділяється на термінологічні підсистеми, що формуються термінами. Аналізована група термінів належить до термінологічної мікросистеми «фразеологія як наука» (пор., підсистеми обсяг фразеології, напрями фразеології (ареальна фразеологія, фразеологічна етимологія, фразеологічна ідеографія тощо), системні відношення у фразеології (фразеологічна синтагматика, фразеологічна парадигматика) та ін.).

У роботі окреслено специфіку фразеотворення та визначено склад термінологічної підсистеми «фразеологізація».

Базовими складниками термінологічної підсистеми «фразеологізація» у статті визначено такі: мотиваційна база, дериваційна база, фразеологічна деривація, фразеологічна деривація регресивна, фразеологічна деривація прогресивна.

Для встановлення повного складу аналізованої терміносистеми розглянуто концепції та напрями дослідження фразеотворення провідних вітчизняних і зарубіжних фразеологів.

Ключові слова: дериваційна база фразеологізму, терміносистема, фразеологізм, фразеологічна деривація, фразеологія.

Дослідження специфіки творення фразеологічних одиниць (далі ФО) набуло популярності у 70 рр. ХХ ст. і не втратило своєї актуальності на поч. ХХІ ст. Сьогодні можна говорити про фразеотворення як самостійний напрям фразеології, що становить безперечний теоретичний і практичний інтерес, оскільки розкриває структурно-семантичні та стилістичні особливості фразеологічної деривації, її національну специфіку. На думку С. Денисенко, «аналіз у генетичному аспекті активно утворюваних ССК [стійких словесних комплексів] важливий для мовної практики і розвитку теорії фразеотворення, оскільки вивчення фразеологічності похідних ССК є актуальним для вирішення питань визначення поняття фразеотворчого значення, регулярності семантичної фразеотворчої моделі тощо» [8, с.49]. Питання фразеотворення достатньо опрацьовано у вітчизняній і зарубіжній лінгвістиці (див. праці В. Білоноженко та І. Гнатюк [1; 4], О. Важеніної [2] С. Денисенко [6; 7], Ю. Прадіда [11], Л. Савченко [12], В. Скар [13], В. Ужченка та Д. Ужченка [16] та ін.). Відповідно, термінологічна база фразеотворення сформована і сьогодні можна говорити про спробу кодифікації її складників, що і зумовлює актуальність роботи.

Мета статті полягає в окресленні специфіки фразеотворення та визначенні складу термінологічної підсистеми «фразеологізація».

В основу дослідження покладено таку парадигму: терміносистема фразеології складається з 4 термінологічних мікросистем «фразеологія як наука», «кваліфікаційні ознаки фразеологічних одиниць», «класифікаційні параметри фразеологічних одиниць» (або «фразеокласифікація») та «фразеографія». Кожна мікросистема поділяється на термінологічні підсистеми, що формуються термінами. Аналізована група термінів належить до термінологічної мікросистеми «фразеологія як наука» (пор., підсистеми обсяг фразеології, напрями фразеології (ареальна фразеологія, фразеологічна етимологія, фразеологічна ідеографія тощо), системні відношення у фразеології (фразеологічна синтагматика, фразеологічна парадигматика) та ін.).

Важливе місце у питанні специфіки фразеотворення посідають причини виникнення нових фразеологізмів. З-поміж основних виділяємо: конкретизацію предметів, явищ і їхніх

ознак, уже названих словами (пор., *відправити чортам на сніданок* – убити, згубити когонебудь і *вивести в розход* – розстріляти, *здіймати / здійняти на багнети (на багнет)* – заколювати, убивати багнетом, *годувати раків* – бути утопленим, *кінчати / кінчити [життя]* на шибениці – бути повішеним, *посадити на палю (на кіл)* – стратити когонебудь, насаджуючи на загострений кілок), уточнення обсягу (*від (з) рана до рана (до зорі, до ночі), від (з) ранку [ї] (та) до ранку, з (від) [самого (раннього)] ранку (рання) до [самого (пізнього)] вечора (до смерку, до смеркання, до темна), з раннього ранку до пізньої ноченьки, від світанку (світання) до смеркання*), образне представлення абстрактної назви (*стріла амура, народитися під щасливою зіркою (зорею)*), вичерпне охоплення (*всі лази й перелази* – абсолютно все, *кожна собака* – абсолютно кожен, *старі й малі* – абсолютно всі), образно-емоційну оцінку (*набитий (повний і т. ін.) гаманець, (набита, непорожня і т. ін.) кишеня (калитка), кишеня не сходиться, міряти мірками (міркою, ковшем) гроші, у пельку не лізуть (грубо), грошовий (золотий) мішок (зневажл.)* – багато грошей), експресивно-емоційну інтенсифікацію враження від названого (пор., *пхати вік (бідку, життя)* – жити погано, *бідувати і перебиватися з копійки на копійку, перебиватися з хліба (з юшки) на воду (на квас)* – жити дуже бідно, терпіти нестатки; *у добрі* – у сприятливих матеріальних умовах і *тонути (потопати) в розкошах* – жити в надмірному багатстві, *опливати в достатках* – жити у великих розкошах, *мати всього вдосталь, на всю губу* – дуже добре, розкішно, багато, без ніяких обмежень (2)), апелятивну функцію (*мій голубе*) тощо.

Під *фразеотворенням*, услід за Ю. Гвоздарєвим, розуміємо вивчення закономірностей утворення ФО та їх структури. Основними поняттями фразеотворення постають *мотиваційна база, дериваційна база та фразеологічна деривація*. Якщо тлумачення перших двох термінів усталені, пор.: *дериваційна база* – це матеріал мови чи мовлення, за допомогою якого матеріалізується мотивувальна база, тобто значення, яке підлягає матеріалізації в новій фразеологічній одиниці (див. також [5; 8]), то поняття *фразеологічної деривації* у лінгвістиці не набуло однозначності. Так, І. Чернишова широко розуміє цей термін, підводячи під процес фразеологічної деривації утворення слів від стійких сполучень нефразеологічного типу і від фразеологізмів; О. Кунін під фразеологічною деривацією розглядає як утворення фразеологізмів від фразеологізмів шляхом відокремлення фразем, що входять до складніших фразем або до фразеологізмів зі структурою речення.

Інтерпретація фразеологічної деривації Г. Удовиченком базується на внутрішніх зв'язках компонентів і понятті твірної фразеотворчої основи. Однією з диференційних рис фразеологічної деривації порівняно з лексичною є плинність і невизначеність твірної основи. Твірною основою можуть бути не лише морфеми, а й своєрідні схеми, моделі службових лексико-морфологічних розрядів у вигляді бінарних сполук типу *ні...ні, і...і, або...або, чи...чи* тощо. Тому, на думку мовознавця, доцільніше під *твірною основою фразеологізму* розуміти *твірну базу*. Г. Удовиченко розрізняє два типи деривації: 1) *фразеологічну деривацію прогресивну* – процес інтегральної зрощеності лексично повнозначних слів, які відображали найістотніше, найсуттєвіше в усіх сферах людської діяльності; сполучення лексично повнозначних слів із розрядами службових; процес сигніфікації лексично повнозначних слів, унаслідок чого зневиразнювалася або зовсім втрачалася мотивованість лексеми значеннями семантичної структури фразеологізмів, часткова або повна нейтралізація синтагматичних і парадигматичних форм вираження граматичних значень [14, с.23]; 2) *фразеологічну деривацію регресивну* – процес фразеологізації прислів'їв і приказок шляхом експліцитної актуалізації здебільшого першої частини прислів'їв і приказок та опускання другої, яка може імпліцитно відновлюватись актуалізованим контекстом [14, с.23].

В. Ужченко та Л. Авксент'єв визначають фразеологічну деривацію як процес творення похідних ФО на базі вже наявних ідіом чи паремій унаслідок лінгвальних чи екстралінгвальних чинників через модифікацію в семантиці, граматичному оформленні (нерегулярно) і структурі (регулярно) [15, с.138]. В. Ужченко та Д. Ужченко зазначають, що

фразеологічна деривація є наслідком динамічних процесів і є частиною ширшого явища – *фразеологізації*, становлення національної ідіоматики [16, с.148].

Отже, базовими складниками термінологічної підсистеми «фразеологізація» постають: *мотиваційна база, дериваційна база, фразеологічна деривація, фразеологічна деривація регресивна, фразеологічна деривація прогресивна*. Для встановлення повного складу аналізованої терміносистеми розглянемо концепції та напрями дослідження фразеотворення провідних українських фразеологів.

Фразеотворення відбувається за певними зразками, схемами, моделями за участю найрізноманітніших семантичних, структурних і стилістичних чинників. До найбільш поширених різновидів семантичного чинника, за Р. Зорівчак, є семантична трансформація фразеологізму, однією з форм якої постає переосмислення компонентів ФО – смислове зміщення, що спричиняє втрату прямого значення компонентів фразеологізму. Переосмислення буває повне (охоплює всі компоненти фразеологізму, внаслідок чого ФО набувають цілісного, глобального значення) та часткове (лише деякі компоненти фразеологізмів переосмислюються). На основі цього дослідниця опрацювала класифікацію фразеологічних одиниць із погляду переосмислення їх компонентів, виділивши: 1) фразеологізми, що виникли через переосмислення компонентів, тобто *фразеологічну тропізацію*, різновидами якої є *фразеологічна гіперболізація, фразеологічна метафоризація, фразеологічна метонімізація, фразеологічна персоніфікація*; 2) фразеологічні одиниці, що з'явилися внаслідок *лексикалізації*; 3) фразеологічні одиниці, утворені лексичним послабленням значень компонентів; 4) фразеологічні одиниці, спричинені *архаїзацією*; 5) фразеологічні одиниці, породжені позамовними чинниками.

Явище фразеологічної трансформації на матеріалі української художньої прози детально вивчали В. Білоноженко та І. Гнатюк: 1) до різновидів *семантичної трансформації фразеологізмів* належать *власне семантична трансформація* (див. також *оточення фразеологізму, або фразеологічне оточення*) та *подвійна актуалізація*; 2) до *структурно-семантичної трансформації фразеологізмів* зараховують *заміну компонентів фразеологізму словами чи словосполученнями вільного вжитку, поширення компонентного складу фразеологізму, скорочення компонентного складу фразеологізму (еліпсис фразеологізму, редуція фразеологізму, фразеологічний натяк, фразеологічна контамінація)*.

За [16, с.209], перманентне формування фразеологізмів здійснюється за певними моделями переважно за допомогою семантичних (метафоризація, метонімізація) і структурно-стилістичних чинників (евфонія, внутрішньоструктурна організація компонентів). Крім явищ *фразеологічної метафоризації* та *фразеологічної метонімізації*, що зумовлюють функціонування *фразеологічної метафори* та *метонімічного фразеологізму* (див. також [9]), В. Ужченко та Д. Ужченко виділяють ще *фразеологічну евфемізацію*, яку визначають як семантичний і культурологічний чинник фразеотворення, що полягає у заміні точної однослівної назви певного поняття, пряме вираження якого було б певною мірою небажаним, описовим із метою його пом'якшення, ввічливості, пристойності, а також заміни табуйовах назв [16, с.182]. Відповідно функціонує і термін *фразеологічний евфемізм (табуїзм, дисфемізм)*, під яким розуміють ФО, що сформувалася або на основі переносних, або безобразних засобів. З погляду генези евфемізмів притаманна велика частка соціального компонента, тому вони сприймаються певним чином як перехідні одиниці від етнокультурного до лінгвістичного порядку або як їх синтез [16, с.196].

В основу концепції М. Демського покладено поняття дериваційної бази. Дослідник виділяє різноманітні процеси утворення фразеологізмів на основі 6 типів дериваційних баз у бойківських говірках (пор., окремі слова; вільні синтаксичні конструкції; прислів'я, приказки, загадки; казки, анекдоти, небилиці, нісенітниця; існуючі фразеологізми; іншомовні фразеологізми):

1) *нарощування окремого слова* – один із процесів утворення фразеологізмів на базі окремого слова, під час якого нарощування вихідного слова відбувається з метою уточнення

одного з його значень, якщо воно багатозначне, або посилення його експресивного заряду [5, с.28];

2) *фраземна інтеграція* – один із процесів утворення фразеологізмів на базі окремого слова, під час якого всі елементи, що інтегруються, беруть активну участь у творенні значення фраземи, чи точніше у створенні образу, який це значення мотивує [5, с.30].

Серед фразем, утворених шляхом фраземної інтеграції, виділяють: *фразеологізми з парною будовою (ні сват ні брат)* і *тавтологічні вислови (марнота марнот)*;

3) *фраземна диференціація* – один із процесів утворення фразеологізмів на базі окремого слова, специфіка якого полягає в тому, що значення, яке хочуть назвати фраземою, вже позначене словом. Причому повторне називання якогось факту навколишньої дійсності фраземою спирається переважно на інші, ніж у слові, здебільшого другорядні, ознаки, що зумовлює суміщення компонентів усупереч здоровому глузду. Фразеологічні одиниці, утворені фраземною диференціацією, належать до *парафрастичних виразів*, з-поміж яких виділяють: *фраземи-власне парафрази (чужа кістка – зять, невістка)*; *фраземи-табу (цариця небесна – Богородиця)*; *фраземи-евфемізми (останнє пристановище – могила)*; *фраземи-дисфемізми (чортове зілля – тютюн)*; *фраземи-парафрази (їсти облизні – облизуватися)* [5, с.34];

4) *фраземізація, або фраземна транспозиція* – процес творення фразем на базі вільних синтаксичних конструкцій (на базі вільних словосполучень і на базі речень). Цей процес тривалий і протікає поетапно. Дериваційна база відмежовується від конкретної ситуації, яку вона позначала, та поступово переосмислюється, внаслідок чого виникає значення ФО;

5) *фраземна модифікація* – процес творення фразем на базі існуючих шляхом модифікації їх форми, що призводить до інтенсифікації їх експресивного потенціалу або до присвоєння їм нового значення. До різновидів модифікації належать: заміна компонентів, додавання компонентів, опускання компонентів, або стискання, компонентів;

6) *фраземна контамінація* – один із способів утворення фразем на базі існуючих. Значення всіх фразем, що виникли внаслідок контамінації, є своєрідним сплавом значень фразем, що контамінуються. Одним із наслідків контамінації є те, що у фраземах-новаторах увиразнюється внутрішня форма, що сприяє посиленню експресивності фраземи [5, с.59]: *полатати ребра – сильно побити когось ← порохувати ребра + полатати боки*;

7) *фраземне калькування* – один із способів утворення фразеологізмів на основі іншомовних фразем.

Отже, розглянувши основні напрями дослідження фразеотворення у лінгвістиці, ми визначили склад термінологічної підсистеми «фразеотворення»: *дериваційна база фразеологізму, еліпсис фразеологізму, заміна компонентів фразеологізму словами чи словосполученнями вільного вжитку, метонімічний фразеологізм, мотиваційна база фразеологізму, нарощування окремого слова фраземи, подвійна актуалізація фразеологізму, поширення компонентного складу фразеологізму, редуція фразеологізму, скорочення компонентного складу фразеологізму, тавтологічний фразеологізм, фразема-власне парафраз, фразема-дисфемізм, фразема-евфемізм, фразема з парною будовою, фразема-парафраз, фразема-табу, фраземізація, фраземна диференціація, фраземна інтеграція, фраземна модифікація, фраземна транспозиція, фраземне калькування, фразеологічна архаїзація, фразеологічна гіперболізація, фразеологічна деривація, фразеологічна деривація прогресивна, фразеологічна деривація регресивна, фразеологічна евфемізація, фразеологічна // фраземна контамінація, фразеологічна лексикалізація, фразеологічна метафора, фразеологічна метафоризація, фразеологічна метонімізація, фразеологічна персоніфікація, фразеологічна трансформація, фразеологічна трансформація власне семантична, фразеологічна трансформація семантична, фразеологічна трансформація структурно-семантична, фразеологічна тропізація, фразеологічне оточення, фразеологічний евфемізм, фразеологічний натяк.*

Надалі актуальним видається опрацювання структури термінологічної підсистеми «фразеотворення».

Список використаної літератури

1. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів [Текст] / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 83-141.
2. Важеніна О.Г. До проблеми розмежування фразеологічних трансформацій, модифікацій та варіацій [Текст] / О. Г. Важеніна // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. – Донецьк : ДонДУ, 2000. – Вип. 6. – С. 310-314.
3. Гавриш М.М. Особливості формальних змін фразеологізмів при контамінаційному фразеотворенні [Текст] / М. М. Гавриш // Мовознавство. – 1988. – №4. – С. 45-50.
4. Гнатюк І.С. Явище подвійної актуалізації фразеологізму [Текст] / І. С. Гнатюк // Мовознавство. – 1981. – №1. – С. 75-78;
5. Демський М.Т. Українські фраземи й особливості їх творення [Текст] / М. Т. Демський. – Львів : Просвіта, 1994. – 64 с.
6. Денисенко С.Н. Проблеми фразеологічної деривації з погляду перекладу [Текст] / С. Н. Денисенко // Мовознавство. – №3. – 1989. – С. 36-43.
7. Денисенко С.Н. Фразеобразование в немецком языке (фразеологическая деривация как системный фактор фразеобразования) [Текст] / С. Н. Денисенко // Мовознавство. – №1. – 1990. – С. 72-73.
8. Денисенко С.Н. Мотиваційна база фразеологічної деривації [Текст] / С. Н. Денисенко // Мовознавство. – 1993. – №5. – С. 49-55.
9. Жуйкова М.В. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов [Текст] : монографія / М. В. Жуйкова. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2007. – 416 с.
10. Краснобаєва-Чорна Ж. Терміносистема фразеології: структура та складники термінологічної мікросистеми «Фразеокласифікація» [Текст] / Ж. В. Краснобаєва-Чорна // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. – Донецьк : ДонНУ, 2013. – Вип. 26. – С. 156-162.
11. Прадід Ю.Ф. Контаміновані фразеологізми на сторінках газет [Текст] / Ю. Ф. Прадід // Культура слова. – 1992. – №42. – С. 66-68.
12. Савченко Л. Презентація термінопонять етнофразеології [Текст] / Л. Савченко // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2014. – № 791. – С. 147-151.
13. Скар В.П. Фразеологічна деривація в сучасній англійській мові [Текст] / В. П. Скар // Мовознавство. – 1986. – №2. – С. 30-34.
14. Удовиченко Г.М. Прогресивна і регресивна деривація в системі фразеологізмів [Текст] / Г. М. Удовиченко // Мовознавство. – 1984. – №2. – С. 18-24.
15. Ужченко В.Д., Авксентьев Л.Г. Українська фразеологія : навч. посіб. для філол. фак.-ів ун-ів [Текст] / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьев. – Харків : Основа, 1990. – 167 с.
16. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови [Текст] : навч. посіб. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2007. – 494 с.
17. Щербань Н.П. Редукція і контамінація фразеологізмів як стилістичні засоби [Текст] / Н. П. Щербань // Мовознавство. – 1980. – №1. – С. 60-63.

Анотація

Краснобаева-Чёрная Ж. В. Проблемы фразеологической терминологии: фразеологизация.

Статья продолжает цикл публикаций, посвященный проблемам фразеологической терминологии. В статье охарактеризовано основные причины появления фразеологизмов, специфику фразеобразования и определено составляющие терминологической подсистемы «фразеологизация», которая входит в парадигму: терминологическая система фразеологии –

терминологическая микросистема «фразеология как наука» – терминологическая подсистема «фразеологизация» – термин.

Ключевые слова: деривационная база фразеологизма, терминологическая система, фразеологизм, фразеологическая деривация, фразеология.

Summary

Krasnobyeva-Chyorna Zh. V. Phraseme terminology problems: phrasemization.

The paper continues the publication series devoted to the phraseme terminology problems. In the paper it was described the main reasons of the phraseme appearance, the specificity of the phraseme formation and defined the components of the terminology subsystem «phrasemization» which is part of the paradigm: the terminology system of phraseology – the terminology microsystem «phraseology as a science» – the terminology subsystem «phrasemization» – a term.

Keywords: derivation phraseme base, terminology system, phraseme, phraseme derivation, phraseology.